

Úr és szolga a történettudomány egységében – Társadalomtörténeti tanulmányok.
In Memoriam Vári András (1953–2011)
Lords and Servants in History's Unity: Studies on Social History.
Szerkesztette / Edited by: Gyulai Éva. ME BTK TTI, Miskolc, 2014. pp. 78–92.

Patronátus a késő rendi városi társadalomban – a városi evangélikus közösség szerkezete a komaság tükrében

TÓTH Árpád

*Patronage in the waning period of estate (ständisch) societies:
The structure of urban Lutheran communities in Hungary
as reflected in the choice of godparents*

By analysing godparental choices in a specific historical context, my contribution applies a 'relational' approach in order to understand the structure and workings of urban societies at the turn of the early modern and modern ages. The (mostly German) Lutheran urban communities constituted a characteristic minority group in 18th and early 19th century Hungary with a strong urban identity and a national network. The study focuses on the capital city of Pressburg (Bratislava, Pozsony) with some comparison to various North-Eastern towns of Hungary to reveal local patterns and trends in the distribution of patronage (hierarchical) and horizontal types of godparental choices. Beside statistical analysis, it also uncovers a few individual cases concerning the relationship between members of the urban élite and their lower-class acquaintances with a special interest in the patrons' presumed role in the higher education of the sons of such acquaintances.

*

A patronátus fogalma és történeti kutatása

A társadalomtörténet-írás művelőinek jól ismert az a fordulat, amikor az 1970-es évektől kezdve mind erősebb kétely fogalmazódott azzal a szemlélettel szemben, amely az egyén a társadalomban betöltött helyét valamilyen előzetesen létező, láthatatlan makrostruktúra részeként képzelel el és ábrázolja. Az újabb megközelítés e helyett azt hangsúlyozza, hogy a személyek közötti interakciók, az „ismétlődő kapcsolatok viszonyrendszere” az, ami a társadalmi viszonyok lényegét adja, és amelyen keresztül éppen ezért annak megragadása lehetségessé válik. A magyar történészek közül Benda Gyula ezt a kettősséget a „strukturalista” és a „relacionista” felfogás fogalompárjával írta le. Gondolatmenetét folytatva, felsorolt különféle viszonylatokat, amelyek a személyek közti kapcsolatok intézményesült formái lehetnek, így a szomszédsági, keresztszülői, házassági és végrendeleti tanúi kapcsolatokat.¹ Az ilyen analitikus tipológia mellett a viszony szimmetrikussága szerint a jellemzően horizontális (egyenrangú) és vertikális (hierarchikus) kapcsolatok között tehetünk különbséget, amely utóbbi kategórián belül a patrónusi viszony méltán kapott eddig is kiemelkedő figyelmet.

¹ BENDA 2006: 519.

Úgy gondolom, hogy a patronátus társadalomtörténeti elemzésének Vári András volt az egyik legeredetibb hazai mestere. Igaz, a hazai agrárius mozgalom történetét feldolgozó monográfiájának szóhasználatában sem a „patrónus”, sem a „patronátus” kifejezés nem kap kitüntetett szerepet, ám a mozgalom két alapvető társadalmi pólusa, az arisztokraták és gazdatisztek közül az utóbbiakat rendre az előbbiek klienseként nevezi meg.² A terminológiánál fontosabb azonban, hogy – az antropológiai szemlélet által ihletett – megközelítésében az agrárius szervezkedés olyan erőterben zajlik, amelyben a két csoport valamelyikéhez kapcsolódó személyek tudatos stratégiákat követnek, és amelyben a társadalmi rang és presztízs szintjén megragadható célok elérése érdekében szövetségek kötöttek. E társadalmi küzdelem különlegessége, hogy az urak és gazdatisztjeik közti viszony Vári András ábrázolásában nem valami magától értetődő alá-fölérendeltség, hanem bonyolult, változó kapcsolat, amely a folyamatos útkeresés leképeződése. Mindezt azért tartom fontosnak kiemelni, mert Vári András munkája iskolapéldaszerűen mutatja be azt, hogy a patronátus társadalmi viszonylatát milyen sokrétűen lehetséges (és érdemes) elemezni. Tartalmazza ugyanis 1. a résztvevő személyek társadalmi helyzetének leírását, 2. gazdagon, az ellentmondásokkal együtt mutatja be kapcsolatukat, 3. ezt a viszonyt nem statikusan, hanem működésében ragadja meg, 4. és újra meg újra visszatér annak értelmezésére, hogy ez a viszony milyen szerepet játszik az egyéni és csoportstratégiák összefüggései között.

Vári Andrásnak köszönhetően immár a gazdatiszti státusz is azon rendies csoportok közé tartozik, amelyek esetében (legalábbis a 19. század első felétől) árnyalt képet alkothatunk a patrónus–kliens viszony természetéről. Korábban művészekről, valamint tudósokról készültek hasonló jellegű munkák, nemrégiben pedig egy a francia állam centralizációját és az országos politikai elit átalakulását elemző, nagy hatású könyv szerzője értelmezte vizsgálata tárgyát a patrónus–kliens viszony keretei között.³ A társadalomtörténet kiemelt fontosságú fogalmai közt Peter Burke a patronátust (*patronage*) olyan „politikai rendszerként” határozta meg, amely „egymással nem egyenlő [rangú] személyek, vezetők (patrónusok) és követőik (kliensek) közötti kapcsolaton alapul”, ezzel azt sugallva, hogy a patronátus döntően a politikai társadalom szerveződési elve.⁴ Kérdés ezek után, hogy hol húzható meg az a társadalmi határ, amely fölött vagy mögött a patronátus még gyümölcsöző elemző kategória lehet? Vajon az Ancien Régime lényegéhez tartozott a patronátus – az tehát, hogy az egyéni érvényesülést a közösségben kiemelkedő rangúnak tekintett személy pártfogása segíti elő –, vagyis csupán az ilyen vizsgálatra hatékonyan felhasználható forrásokon múlik, hogy minden rendi vagy foglalkozási csoport esetében vizsgálható-e ez a viszony? Az alábbiakban egy a fentiekhez képest jóval kedvezőtlenebb forrásadottságú csoport, a késő rendi kori evangélikus polgárság vonatkozásában kísérlem meg a patronátus intézményét értelmezni. Először a létszámában és súlyában legfontosabb pozsonyi gyülekezetet vizsgálom, majd az itt megfigyelt jelenségek párhuzamait igyekszem kimutatni más egykorú hazai lutheránus

² VÁRI 2009: A kifejezetten a gazdatiszti réteg sajátos társadalmi helyzetét vizsgáló írásában viszont „az MGE arisztokrata patrónusairól” beszél. VÁRI 2002.

³ WARNKE 2005; KETTERING 1986

⁴ BURKE 1992: 72–74.

eklézsiákban.⁵

Erre az a körülmény teremt lehetőséget, hogy a városi evangélikus közösségekben aránylag korán kialakult és rögzült egy olyan adminisztrációs gyakorlat, amely kivételes fogékonyságot mutatott a társadalmi státuszok, rangok iránt. A Bél Mátyás nevével és az általa kialakított hagyománnyal fémjelezhető korszakban az egyházi anyakönyvezés igen precíz leírásokat adott a keresztszülei és házassági tanúi szerepet vállalókról, és az evangélikus líceumok diákjainak családi hátteréről. Ennek köszönhetően a kor viszonyaihoz mérten igen polgáris közösségek belső viszonyairól lehetséges érdemi képet alkotnunk.⁶

Az anyakönyvezés ilyen gyakorlata időben elsőként Pozsonyban alakult ki, ahol már az 1720-as években igazolhatóan pontosan jegyezték le a családfelek rendi és foglalkozási adatain túl a keresztpapák, illetve a házassági tanúk ilyen adatait is. Ehhez hozzátehetjük, hogy az 1740-es évekre rögzült az anyakönyvek oldalain a társadalmi besorolás egy másik szintje is: a titulátúra (megszólítások) hallatlanul finom, bizonyos időszakokban 10 fölötti fokozatot ismerő hierarchiája, ami a városvezetőktől a polgári joggal nem rendelkező kapásokig és kézműves legényekig minden férfihez rendelt valamilyen „címezést”, ráadásul többnyire következetesen alkalmazva. Ez a rendszer legtisztábban Pozsonyban tapintható ki, de a nagy evangélikus múltú felvidéki szabad királyi városokban és Sopronban, sőt emellett kisebb helyeken (pl. a csallóközi Somorján) is több-kevesebb hatása érzékelhető. Összehasonlításképpen: a pozsonyi megközelítő részletességű adatok Kassán az 1750-es évek, Lőcsén 1775 óta rendelkezésre állnak, Eperjesen és Somorján 1800 körül, Győrben viszont csupán 1820 veszi kezdetét az apák, a keresztszüleik, ill. a házassági tanúk rendi és foglalkozási helyzetének árnyalt leírása. Késmárkon és Sopronban azonban egészen 1848-ig alkalmatlanok az anyakönyvek az ilyen elemzésre. A fentiekből következik, hogy a keresztközművészetben megmutatkozó patronátust célszerű elsőként Pozsony példáján keresztül vizsgálni, majd az itt megfigyelt jelenséget összevetni más, releváns városi közösségekkel.

Keresztszüleiség a pozsonyi evangélikus körében

A néprajzi szakirodalom alapos leírást nyújt arról, hogy a magyar falu életének mennyire központi intézménye a keresztközművészet. A helyi hagyományok feltárása olyan kötelezettségek meglétét bizonyították, amelyek normaként írják elő a keresztközművészet támogatását például az egyházi ünnepek, a házasság vagy éppen a temetés alkalmával.⁷ A magyarországi német közösségekre vonatkozó hasonló munka nem áll rendelkezésre, a pozsonyi egyházi anyakönyvek azonban bizonyos következtetések levonását így is lehetővé teszik. Ilyen, hogy a keresztszüleői szerep eloszlása a közösségben meglehetősen egyenletesnek tűnik – pl. az egyházi keresztközművészet

⁵ Az adatgyűjtést az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíja tette lehetővé. Itt fejezem ki köszönetemet Kiss Zsuzsannának és Horváth Gergely Krisztiánnak az előadáshoz fűzött gondolatébresztő megjegyzésekért.

⁶ Pozsony, illetve az ottani, 6000–7000 fős német evangélikus közösség korabeli helyzetének akár csak nagyvonalú áttekintésére a hely szűke miatt nincs mód. Ld. a polgári lakosság társadalmi stratégiáiról írott elemzést: TÓTH 2009.

⁷ NAGY VARGA 2000: 535–545.

helyi katolikus népességhez viszonyítva.⁸ Míg Keszthelyen viszonylag kis számban ugyan, de előfordulnak száznál több gyermeket is keresztvíz alá tartó, e tekintetben „népszerű” párok és személyek, addig Pozsonyban a 40–50 megkeresztelt már magas számnak számít. Az eloszlás különbsége a másik irányból nézve: a pozsonyi lutheránusok körében elvétve fordul csak elő, hogy egy párnak nincs féltucatnyi keresztgyermek. Az ilyen ritka helyzet – természetesen a demográfiai okok mellett (vagyis a korai halálozás miatt rövid ideig tartó házasságon kívül) – leginkább a polgári joggal nem rendelkező szőlőművesek (a kapások), tehát a közösség legalacsonyabb rangú és tendenciaszerűen a legszegényebb csoportja esetében tapasztalható nagy számban.

A Pozsony és Keszthely közötti különbség részben abból fakad, hogy a fővárosban intézményesültebbnek tűnnek a kapcsolatok: az a jellemző, hogy a már egyszer felkért keresztapa az adott pár összes később születendő gyermek mellett is ellátja ezt a feladatot.⁹ Így ebben a közösségben a keresztkomaság statisztikai megragadására inkább az a mérőszám látszik alkalmasnak, hogy a kérdéses keresztapa *hány család mellett* vállal ilyen szerepet. A másik kérdés, hogy miképpen viszonylik egymáshoz a két család társadalmi helyzete. Egyértelmű-e a rangkülönbség köztük, tehát a társadalmi rangok szempontjából patronátusról beszélhetünk, vagy azonos körből, netán a házasulók egyikének családjából kértek fel keresztapát? Amíg ezekre a kérdésekre aránylag könnyű választ adni, jóval kevesebb derül ki a keresztszülői kapcsolat tényleges tartalmáról. Itt két elemet lehet világosan rekonstruálni az anyakönyvek alapján. Az egyik, hogy igen gyakori, hogy a születendő első fiú a keresztapa nevét kapja meg, sőt az ő korai halálozása esetén a későbbi fiúk keresztelésénél újra és újra a patrónus nevével próbálkoznak (a keresztanyák és a lánygyermek esetében ez az összefüggés nem annyira egyértelmű). A másik pedig, hogy elterjedt szokás, hogy a keresztapa a család mellett házassági tanúskodást is vállal, akár úgy, hogy az egybekelő pár egyik tanújából lesz a keresztapa, akár fordítva, vagyis hogy a keresztapa utóbb a felnövekvő keresztgyermek házasságakor lesz tanú. (Természetesen a két változat nem zárja ki egymást, ám a viszonylag hosszú időtartam miatt az utóbbi változat nem gyakori.)

Példaként vizsgáljuk meg Johann Georg Bach (1750–1832) pékmester és választott polgár – mint az 1780–1850 közötti korszak „legnépszerűbb”¹⁰ pozsonyi keresztapja – keresztapai működését. Bach összesen 103 gyermeket tartott keresztvíz alá, ami elmarad a keszthelyi legmagasabb adatokhoz képest. A Pozsonyban általános szokás szerint keresztszülőséget csak házas férfi vállalt a feleségével – ezenkívül, ha ritkán is, előfordult, hogy (többnyire rokon) megözvegyült férfi és nő lettek

⁸ BENDA 2006

⁹ Vö.: BENDA 2006: 528.

¹⁰ A Pozsony helyzetében rejlő gazdasági potenciál és az ezzel összefüggő belső tekintély-hierarchia változását jól mutatja, hogy a marhakereskedelem jelentőségének csökkenésével a tőzsérek keresztapai felkérései mennyire visszaestek. A 18. század középső harmadának két leggyakrabban felkért keresztapja még két marhakerskedő, a sulzbachi születésű Johann Pauer (?1720–1792) és a bayreuthi Veit Günther (?1718–1769) 234, illetve 148 felkéréssel (évenkénti 8,7, ill. 7,4 átlagos keresztelés-sel), és rajtuk kívül leginkább fogadósok és vaskereskedők látnak el ilyen feladatot nagy számban. A későbbiekben viszont a gyakorisági csúcsertékek visszaesése mellett az ilyen foglalkozású személyek keresztapasága is drasztikusan csökken.

keresztszülők, illetve házasságon kívül születettek esetében egy legény és egy hajadon lány –, viszont a keresztapai szerepvállalás a saját esküvő után lényegében azonnal kezdetét vette. Ennek megfelelően Bach is az 1774 nyarán kötött házasságának évében már kétszer lett kereszta, ám figyelemre méltó, hogy idős korára ez a szereplése megszűnt, 1811 után már nem vállalt keresztapaságot. Ami általa az ilyen módon patronált 17 család társadalmi állását illeti, feltűnő változás megy végbe az évtizedek alatt. Az első két évtizedben hozzá hasonló rangúak (céhtag polgárok) és rangban alatta lévők gyermekei egyaránt előfordultak az általa keresztvíz alá tartottak között – pl. a csúcsevben (1784) keresztelt hat gyermek közül csak kettőnek az apja volt polgár. Az 1790-es évekre azonban az ilyen patrónusi vállalásai megszűntek, és attól kezdve nem csak megritkultak a keresztapai szereplései, de azok kizárólag hozzá hasonló rangú és a szűkebb családhoz tartozó (vő, unokaöcs) férfiak gyermekeire korlátozódtak.

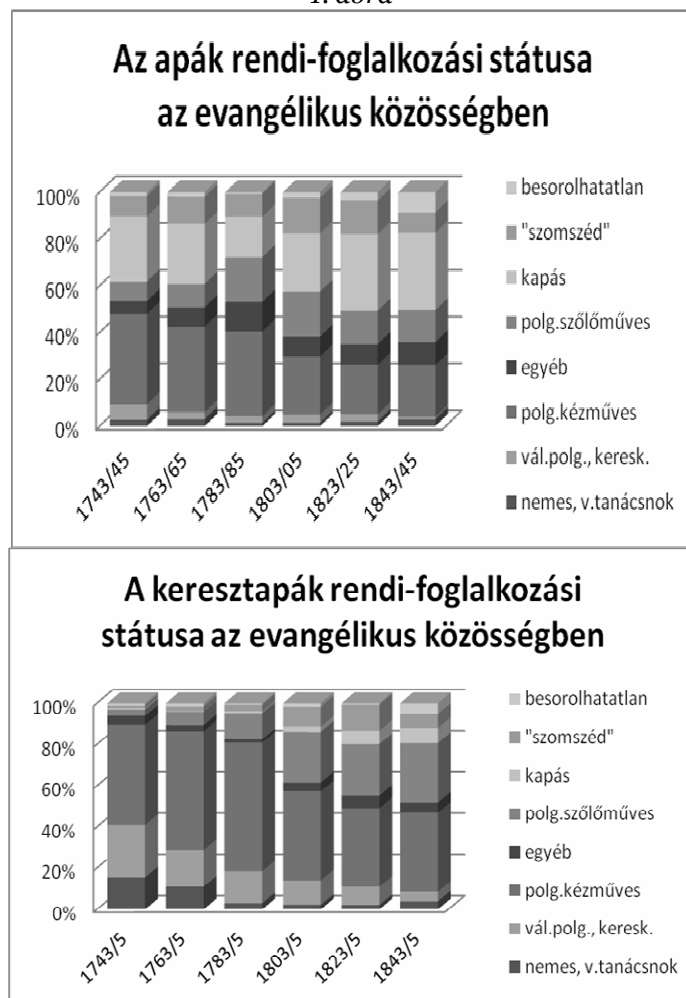
Szülők és keresztszülők viszonya a statisztika tükrében

A keresztszülői viszonyban álló családfők rangbéli viszonyáról és ennek változásáról tájékoztat az 1. ábra.

A felső grafikonon az apák, alul a keresztapák foglalkozási-rendi helyzetének megoszlása látható mintaidőszakok alapján. Három-három szomszédos esztendő összes keresztelését dolgoztam fel húszéves rendszerességgel, és az így kialakult mintákat egységes (és talán kissé önkényes) társadalmi osztályozással tagoltam. Az alábbi csoportokat különböztettem meg: a városban élő nemesek és városi vezetők, kereskedők és egyéb választott polgárok, polgári rangú kézművesek, egyéb önálló iparos egyszintenciák, polgári szőlőművesek, kapások, a gyülekezethez tartozó, de a forrásban csak szomszédnak (*Mitnachbar*) nevezett környékbeliek, akik jellemzően jobbágyok vagy zsellérek; végül a kisszámú ismeretlen vagy besorolhatatlan személy. A két diagram összehasonlításából jól látszik, hogy a rangosabbnak számító csoportok számaránya jelentősen nagyobb a keresztapák körében, mint az apák között, ám az évtizedek során a rájuk eső hányad folyamatosan csökken.

E változások mélyebb értelmezését segíthetik a 2. ábra keresztáblái, amely ritkábban (20–40 éves időközökben) tüntetik fel, hogy hogyan alakult az egyes keresztszülői felkérések által leképzett társadalmi távolságok számaránya a vizsgált száz év során. A leglátványosabb változás a polgári szőlőművesek és a kapások gyermekei melletti keresztapaságban mutatkozik meg. Különösen éles az elmozdulás az 1780-as évek és az új évszázad kezdete között, amikor hirtelen esik vissza az ilyen háttérű gyermekek mellett a kézművesek szerepvállalása. A változás mögött több tényező is szerepet játszhat – Pozsony tekintélyzuhanása amiatt, hogy II. József 1783-ban a fővárosi szerepkört Budára ruházta, és ennek kapcsán az úri réteg jó része elköltözött, és őket kiszolgáló kereskedők és kézművesek egy része is követte; illetve a francia háborúk bizonytalanságai. Ezek hatását nehéz felmérni, azt viszont talán megkockáztathatjuk, hogy a modern városi viszonyok korai tüneteként égerszerűen csökkenni kezdett a rendies csoportok közötti, patriarchális kohézió.

1. ábra

Azt a kérdést jelenlegi tudásunk mellett lehetetlen eldönteni, hogy a magasabb rangúnak számító csoportok érezték egyre kevésbé feladatuknak az alattuk lévők támogatását a keresztszülőség intézménye révén – vagy a szőlőművesek nem tartották már annyira rangjukat emelőnek, ha kereskedő vagy kézműves keresztapát találnak születő gyermekeik mellé. Az azonban, hogy a táblázatok átlóira vagy azok szomszédságába eső értékek megnőnek az évtizedek múlásával, azt jelzi, hogy a keresztszülői viszony egyre inkább azonos vagy hasonló rangúak kapcsolatává alakul a korábbi patrónusi viszonylat rovására. Fogalmilag mindezt úgy írhatjuk le, hogy csökken a keresztkomaság hagyományos szerepe a gyülekezet integráltságának fenntartásában és működtetésében, és ezzel párhuzamosan megnő a szűkebb (családi alapú és foglalkozási) kötelek súlya a társadalomszerveződésben.

A 2. ábra színezése a gyakoriságra utal: a sötétítés fokával azt emeli ki, hogy a keresztpárk által vállalt patronálás mekkora részét teszik ki az egyes rendifoglalkozási csoportokhoz tartozó apák. A legsötétebb árnyalat 50% feletti, a közép-ső 25-50% közötti, a leghalványabb 10-25% alatti arányt jelöli.

2. ábra

1743-45		ker.apa									
apa	nemes, tan.	VP, keresk.	p.iparos	egyéb	p.szőlős	szőlős	szomszéd	besor.		%	
1	nemes, tan.	12	2						14	2,7	
2	VP, keresk.	15	19	1					35	6,7	
3	p.iparos	28	67	104				3	202	38,6	
4	egyéb	3	9	9	7				28	5,4	
5	p.szőlős	5	6	27	1	5			44	8,4	
6	szőlős	12	24	91	5	10	3	1	146	27,9	
7	szomszéd	2	6	20	9	1	1	6	45	8,6	
8	besor.	4		2	1				2	9	
		81	133	254	23	16	4	6	6	523	
	%	15,5	25,4	48,6	4,4	3,1	0,8	1,1	1,1	100	

1783-85		ker.apa									
apa	nemes, tan.	VP, keresk.	p.iparos	egyéb	p.szőlős	szőlős	szomszéd	besor.		%	
1	nemes, tan.	3	5						1	9	1,4
2	VP, keresk.	4	11	1					3	19	2,8
3	p.iparos	8	58	171	2	1		2	242	36,3	
4	egyéb	1	4	63	5	10		1	84	12,6	
5	p.szőlős	3	14	69		40	1		127	19,1	
6	szőlős	1	6	70	2	31	4		115	17,3	
7	szomszéd		3	41	1	2	1	18	66	9,9	
8	besor.		2	1		1			4	0,6	
		20	103	416	10	85	6	21	5	666	
	%	3	15,5	62,5	1,5	12,8	0,9	3,2	0,7	100	

1803-1805		ker.apa										
apa	nemes, tan.	VP, keresk.	p.iparos	egyéb	p.szőlős	szőlős	szomszéd	besor.			%	
1	nemes, tan.	1	6	2				3	12		1,4	
2	VP, keresk.	4	18	5				2	29		3,5	
3	p.iparos	9	45	136	8	6		2	206		24,8	
4	egyéb	1	9	37	12	8	1	3	71		8,5	
5	p.szőlős	1	10	55	6	84	3	1	160		19,2	
6	szőlős		8	79	5	99	16		207		24,9	
7	szomszéd	1	1	36	3	5	1	79	126		15,1	
8	besor.	1	1	10	1	3		2	3	21	2,5	
		18	98	360	35	205	21	81	14	832		
	%	2,2	11,8	43,3	4,2	24,6	2,5	9,7	1,7		100	

1843-45		ker.apa										
apa	nemes, tan.	VP, keresk.	p.iparos	egyéb	p.szőlős	szőlős	szomszéd	besor.			%	
1	nemes, tan.	10		4				9	23		3	
2	VP, keresk.		3	4				1	8		1	
3	p.iparos	7	12	123	4	8		4	12	170	22,1	
4	egyéb	3	5	31	17	10	2	1	6	75	9,8	
5	p.szőlős	3	5	24	2	65	6		105		13,7	
6	szőlős	6	5	57	8	132	46		254		33	
7	szomszéd		5	9	2	2	1	47	1	67	8,7	
8	besor.	1		43	5	5	1	2	10	67	8,7	
		30	35	295	38	222	56	54	39	769		
	%	3,9	4,6	38,4	4,9	28,9	7,3	7	5,1		100	

Habermayerek és Falbok: az erősen eltérő rangú szülők és keresztszülők viszonyának egy példája

Most lássunk egy példát közelebbről, amely fényt vetíthet a patronátus működésére az ábrázolt folyamat késői szakaszából. A két érintett család közül a Habermayer nemzetség a korszak szinte egészében az evangélikus társadalom csúcsán található. A 18. század elején még a közeli (mosoni) Nickelsdorf mezővárosban élnek, mészárosként a marhakereskedelemben vesznek részt. A család előbb Győrbe települ, és ottani tőzsérként, nyilván üzleti sikereik bizonyítékaként éri őket a megtiszteltetés, hogy Mária Terézia nemesi rangra emeli őket (1760-ban), majd az 1770-es elejének a húsárak szempontjából válságos időszakában monopoljoggal rájuk bízva Bécs marhahús-ellátásának megszervezését. A család egyik ága 1762-től Pozsonyban is megtelepszik, kereskedőket, patikust, választott városi és gyülekezeti vezetőket adva a közösségnek. A reformkorban élt Mathias Habermayer országosan ismert

személy: a felvidéki bányatermékek kiváltságolt forgalmazója és a Dunamelléki Egyházkerület pénztárosa.¹¹

Ezzel szemben a Falb család szőlőműveseket adott Pozsonynak. Szintén mosoniak, Nickelsdorfból egymást követő nemzedékekben vándoroltak Pozsonyba, eredeti lakóhelyükön a tehetős (1828-ban 6 igás állat után adózó) gazdák közé tartoztak, és a kiterjedt nemzetség Hegyeshalomban is több portát birtokolt. Környékbeli beágyazottságukkal is összefügghet, hogy az egyik pozsonyi ág vidéki bérkocsis (*auriga provincialis, Landkutscher*) foglalkozásból élt meg. A 18. század elején egy Falb nevű mészáros mester is élt Pozsonyban, így nem kizárt, hogy a marhahajtás fontos útvonalának számító térségben korábban a Habermayerekéhez hasonló tekintélyt élvezett ez a család is.

A patronátus vizsgálata szempontjából Paul Falb (sz. 1786 körül) szőlőműves és Mathias Habermayer (1764–1844) viszonya érdemel figyelmet. Habermayer először 1810-ben tűnik fel Falb mellett, amikor házassági tanúságot vállal. Ettől kezdve minden születő gyermek mellett, sőt Falb bátyjának gyerekei keresztelesekor is ő a keresztapa, amikor pedig azok felnőnek, 1838-ig ő lesz az egyik házassági tanújuk. Mindkét Falb testvér legidősebb fia a Mathias nevet kapja, sőt, mivel Paul Falb fia csecsemőként meghal, az őt követő öcs is.

Fontos látni, hogy nem csupán két személy közti viszonyról van szó, ugyanis Mathias Habermayer szerepvállalását utóbb fia, Rudolf (1807–1887) is átveszi, ugyanis 1841-től már ő tanúskodik az újabb Falb leszármazottak esküvőjén. Később a Habermayer nemzetség egy további tagja – Michael Fiedler patikus, aki Habermayer szintén gyógyszerész bátyjának veje és örököse – lép be a patronálásba: Paul Falb unokáinak lesz keresztapja. Az elhúzódó szerepvállalás egy másik sajátos jele, hogy Paul Falb második, a felnőtt kort elért gyermeke szőlőműves családnál szokatlan módon az akadémiai szintig tanul a pozsonyi líceumban azzal a céllal, hogy lelkész lehessen. Arra természetesen nincs bizonyíték, hogy Samuel Falb taníttatása mögött Habermayer állt volna, mégis kézenfekvő ez a következtetés.

Nem tudhatjuk, hogy mi állt a két család közötti sajátos kapcsolat kialakulásának hátterében. A Falbok pozsonyi ágai mögött korábban is feltűntek rangos polgári családok keresztszülőként, de azok nem álltak rokoni kapcsolatban a Habermayerekkel. A közös mosoni származás csak részleges magyarázat lehet, mivel a Habermayerek ekkorra valószínűleg régen elhagyták Nickelsdorft, és nem rendelkezünk bizonyítékkal arról sem, hogy akár rokonaik éltek volna a mezővárosban, és így családi kapcsolat lett volna a két nemzetség között. Elképzelhető, hogy a Habermayerek tekintélyes pozsonyi szőlőföldjének megművelése teremtett alkalmat, hogy a Falbok e vezető nemzetség szolgálatába szegődjenek.

A megválaszolatlan kérdések ellenére is megállapítható, hogy ebben az esetben a keresztapaság nem egyszeri, véletlenszerű és felületes kapcsolat, hanem újra és újra megerősített reláció a két család között. A patronátus ilyen formáját jelen tudásunk mellett természetesen csak fenntartással lehet az „úr” és „szolga” közti, eredendően feudális viszonyhoz hasonlítani, ám az kétségtelen, hogy ahhoz teszi hasonlatossá az egyszerre hierarchikus és személyes jellegű természete.

¹¹ TÓTH 2009

A keresztszülői patronátus és felsőbb fokú taníttatás összefüggése

A pozsonyi evangélikus polgári patronátus sajátos területének tűnik a magas szintű taníttatás. Itt csak röviden utalhatok arra, hogy ebben a korban már a társadalmi mobilitás fontos intézménye a felsőbb szintű (a latin osztályokra kiterjesztett) iskoláztatás, akár eléri a diák később a honorációr állást, akár a végzés előtt elhagyja a gimnáziumi képzést és polgári foglalkozásból él meg.¹² Azt is csak röviden érintetem, hogy a pozsonyi gimnáziumot újjászervező Bél Mátyás a *Notitiá*ban kritikusan fogalmazott a pozsonyi polgárokról, akik túl keveset tesznek azért, hogy fiaikat taníttassák.¹³ Az viszont egyértelműnek tűnik az iskola matrikulájából, hogy a 18. század második felére normává vált a polgárság felső köreiben, hogy fiaikat beíratják legalább 1–2 évre a gimnáziumba, lehetőleg a testvérek közül többet is.¹⁴

A városban élt szőlőművesek családjaira azonban továbbra is az jellemző, hogy az anyanyelvi és elemi szintű osztályokat végzik csak el. Ezért feltűnő, hogy a latin osztályokba beíratott fiúk mögött szinte mindig tekintélyes keresztapa állt, bár ez az összefüggés a 19. század első felére csökkent. A 18. század magasabb arányban előforduló patrónusi jellegű keresztapasága mellett is figyelmet érdemel, hogy ezek a szőlőműves fiúk minden esetben keresztapjuk nevét viselik.

Az ilyen helyzet érzékeltetésére álljon itt a Fabriczius és az Albrecht családok közti kapcsolat példája. Karl Fabriczius (1713–1771 u.) nemesi jogállású sebész-mester volt Pozsonyban. Azonos foglalkozású és rangú apja Regensburgból vándorolt be, ahol a nagyapa szintén *chirurgus* és borbély volt. Fabriczius – apjához hasonlóan – tagja lett a választott polgárságnak és rokoni kapcsolatai is a polgárság felső rétegeihez kötődtek.¹⁵ Ezzel szemben Karl Albrecht (1748–1820) apja szőlőműves volt, ráadásul a gyülekezet sírásója, ami igen alacsony megbecsültségre enged következtetni. Rokonságában is kizárólag szőlőműveseket találunk, ugyanakkor bátyjának, Christophnak (1746–1819) a neve az igen rangos keresztapára, Johann Christoph Burgstaller városbíróra utal.¹⁶ Karl Albrechtet azonban már Karl Fabriczius tartotta keresztvíz alá.

Albrecht esete egyrészt azért érdekes számunkra, mert újabb példát nyújt arra, hogy a keresztszülői viszonyt a keresztnévvel örökítették meg a felek.

¹² SASFI 2008

¹³ BÉL 1984: 245–246.

¹⁴ TÓTH 2009

¹⁵ Karl Fabriczius 1745-ben, majd 1764-ben, míg apja, Moritz Fabriczius 1712-ben nősült a pozsonyi német evangélikus egyházban. A család tekintélyét jelzi, hogy a gyülekezeti temető egyik kriptáját az ő leszármazottaik használták a francia háborúk korában. Vö.: ÚA ECAV Fasc. 6. (Friedhof), Protocol der Gruften im alten Frydhof (von A. 1784 bis 1818) pag. 11. Bár a felnőtt kort megélt, férfiági leszármazottról nem tudunk, valószínűleg ehhez a rokonsághoz tartozott az 1820–30-as években aktív, szinten nemesi jogállású (egyúttal táblabíró) soproni gyülekezeti felügyelő és városi tanácsnok Andreas Fabriczius.

¹⁶ Karl Albrechtnek nem csak apja, Paul Albrecht (1713–1759, ház: 1738), de már Michael Albrecht nevű nagyapja is sírásóként egészítette ki a polgári rangú szőlőművesként szerzett jövedelmét. Karl ágától eltekintve a leszármazottak és a vők körében továbbra is csak szőlőműveseket találunk (legalább az 1840-es évekig).

Ennél különösebb azonban, hogy Karl nem csak továbbtanult a latin osztályokban, de orvosi végzettséget is szerzett (jelenlegi tudásunk szerint ismeretlen helyen).¹⁷ Ez azért fontos, mert ismereteink szerint ő volt a korszakban az első pozsonyi lutheránus szőlőműves fiú, aki ilyen képzettséget szerzett, és sorsának ilyen alakulása mögött alighanem a keresztapát sejthetjük. Karl Albrecht esetében a státuszemelkedés annyira sikeres volt, hogy házassága révén a város legfelső köreibbe került be: 1788-ban (tehát aránylag idősen) a nemes patikus Andreas Kochmeister özvegyét vette feleségül, akinek apja és nagyapja is tanácsnokként szolgált a várost, és aki emellett Fabriczius unokaöccse is volt. Egyrészt feltételezhetjük, hogy ebben a párválasztásban a Fabriczius-kapcsolat is szerepet játszhatott, másrészt arra a ritka helyzetre is példát láthatunk, hogy a patrónusi rangú keresztszülővel utóbbi rokoni kapcsolatba kerül a pártfogolt keresztfiú. A Karl Albrecht házasságából származó gyermekekről és unokákról mindenestre elmondható, hogy a státuszemelkedés a következő nemzedékekre befejezett tényé vált – legalábbis ami a házassági partnereik származását illeti. Karl Albrecht orvos nem csak belépett egy magasabb rangú csoportba, de a születés szerinti saját körére vissza sem nézett, amennyiben saját maga kizárólag kereskedők és egy a polgárság felső rétegéhez tartozó pékmester gyermekei mellett töltött be keresztapai feladatokat.

Az ilyen mértékű társadalmi siker (felemelkedés) egyedi esetnek tűnik a magas rangú pártfogó keresztapasága mellett alacsony sorból induló gyerekek mellett. Végezetül két további példát említek még meg, amelyek révén színesedhet a keresztapai támogatás súlyáról megrajzolt kép. A 18. század közepéről Christoph Strohofer (1744–1773) példázza, hogy a szőlőműves szintről indulva is be lehet kerülni a gimnázium latin osztályába. Strohofer apja polgári jog nélküli kapásként élt meg a városban, ami a gyakorlatban azt jelenthette, hogy nem volt annyi adóztatható szőlője, hogy erre megkapja a polgári címet, és hogy saját maga nem is árulhatott bort, így másnak a földjét (is) kellett művelnie. Keresztapaságra viszont a már említett Christoph Burgstaller városbíró kérték fel – látható, itt is egybeesnek a keresztnevek! –, és ez szerepet játszhatott abban, hogy a latin nyelvészeti osztályt is elkezdte járni. Igaz, csak egy évet töltött ott, amely után „magyar szóra” ment (ez a tanulmányok általában egy évre történő megszakításával járó szokás igen elterjedt volt a pozsonyi polgárcsaládok körében, de nem jellemző a szőlőművesek családokra). Ezután már csak 29 évesen bekövetkezett halálakor találkozunk vele, amikor molnárlegényként azonosítja az anyakönyv. Ez részint azt bizonyítja, hogy nem folytatta latin iskoláit, részint, hogy a származásához képest mégis magasabb társadalmi státuszhoz vezető indult el.

A másik példa az 1807-ben született Gottlieb Schreinerről szól, aki polgári szőlőműves fiaként látta meg a napvilágot. Keresztapja Gottlieb Schiller nemes posztókereskedő, és ebben az esetben is feltételezhetjük, hogy a hosszan tartó taníttatás mögött a keresztapa személyét érdemes látnunk. A Schreiner családban ugyanis korábban magas szinten taníttatott fiút nem találunk, aki példaként szolgálhatott volna. Annál is valószínűbb ez az összefüggés, mert – habár 13–14 évesen még a jogi végzettség lebegett a fiú szeme előtt (a líceumi anyakönyvben erre utal a „jövendő életneként” megjelölt *politicus* kifejezés) –, végül Bécsben orvosi képzett-

¹⁷ A Szögi-féle peregrinációs adattár-sorozatban nem találtam nyomát.

séget szerzett, utána pedig nem is tért vissza Pozsonyba. Schiller szerepe azért is feltételezhető, mivel az ő családjában amúgy is volt már orvos (anyai nagybátyja, a besztercebányai születésű Benjamin Breuer személyében).

Keresztszülők Felső-Magyarország városi evangélikus közösségeiben

Az eddig megfigyelt és elemzett jelenségek kapcsán felvetődhet a kérdés, hogy ezek érvényessége csupán Pozsonyra szorítkozik vagy szélesebb társadalmi körre általánosítható. Kétségtelen, hogy Pozsony helyzete több tekintetben rendkívüli: urbanizáltsága és evangélikus gyülekezetének nagysága miatt igen differenciált a társadalmi összetétele, fővárosi szerepköre folytán páratlanul széles a helyben lakók „presztízsskálája”, és a fővárosi rang a vizsgált korszakra datálható elvesztése is egyedi pályát sugall. Másfelől viszont felvethető, hogy több tekintetben összevethető vele a nagyobb lutheránus központok. Iskolavárosként Eperjes, Sopron, Késmárk, Lőcse, Selmecebánya, Besztercebánya nem csak felmutathat hasonló jegyeket (például abban, hogy a tanárok az evangélikus közösség tekintélyes tagjai), hanem – a peregrináció korabeli gyakorlatát figyelembe véve – feltételezhetjük, hogy a helyi gyakorlatok nem maradhatnak elszigetelve egymástól. Az is nyilvánvaló a szakirodalom alapján, hogy nem csak a felsorolt települések, de azon belül is az ottani evangélikus polgárság kiemelkedő szerepet töltött be az adott régiók kereskedelmében, gazdasági életében.¹⁸ Ha a keresztszülőség rendjének évszázados léptékű, szisztematikus vizsgálata – a százezres nagyságrendű esetszám miatt – illuzórikus vállalkozás lenne is, kevésbé szigorú elemzési módszerek alkalmazásával érdemesnek látszik áttekintést készíteni e városok gyakorlatairól.

Elsőként is le kell szögezni, hogy a pozsonyi szokással ellentétben a legtöbb evangélikus városi közösségben az újszülötteknek több keresztapjuk is van. Eperjesen rendre kettő, de olykor négy is, különösen rangos keresztelések alkalmával, mint pl. 1820-ban Christian Samuel Krieger orvos fiának keresztelőjén, ahol gróf Szirmay Tamás kerületi táblai elnök és egy – a gyülekezeti felügyelői posztot is betöltő – Sáros vármegyei táblabíró neve mellett helyi polgári kereskedők a keresztapák.¹⁹ De ugyanígy 2–3 keresztapa (és keresztanya) szokott szerepelni a selmecebányai, a kassai, a bártfai és a lőcsei matrikulákban is. Ez a szokás a Pozsonyban a házassági tanúskodásban kialakult praxissal rokon, és azt sejteti, hogy az ünnepi alkalmon megjelent tekintélyes személyek minél hosszabb sorát illet feltüntetni. Az ilyen helyzet nyitva hagyja azonban azt a kérdést, hogy ki vállal a tényleges gondoskodás szintjén felelősséget az újszülött iránt – ez a szerep is megoszlik-e a felsorolt keresztapák és -anyák között.

¹⁸ KEREKES 1913; BÁCSKAI 2002

¹⁹ Ezzel analóg helyzet Kassán 1805-ben Korisáry György doktor gyermekének keresztelése, ahol Andrassy István és Teleki László grófok mellett egy helyi kamarai birtok igazgatója és egy nemes nagykereskedő lát el hasonló funkciót. Az anyakönyvi források levéltári jelzetét nem részletezem, mivel digitalizált formában a mormon egyház által fenntartott Family Search honlapon [<https://familysearch.org/search/collection/1554443>] elérhető és visszakereshető.

Egy további jelentős strukturális eltérés Pozsony és a felsorolt evangélikus közösségek között, hogy míg a fővárosban az evangélikusok zöme egyetlen gyülekezetbe tömörült (a német mellett egy „magyar-szláv” eklézsia működött, amely az anyakönyv tanúsága szerint a korszak legnagyobb részében néhány magyar ügyvédre, magyar iparos mesterre és az ún. „cseh vargákra” korlátozódott), addig a „hat szabad királyi város evangélikus esperességében” és a szepesi koronavárosokban is erősen megoszlott az evangélikusság etnikai szempontból. Kassán mindhárom etnikumnak külön papja volt, Lőcsén, Eperjesen, Bártfán és Kisszebenben külön német és szláv lelkész szolgált, és csak Késmárk nem volt ebből a szempontból megosztott.²⁰ Mivel a keresztszülők alapértelmezésben a saját gyülekezetből kerültek ki, így szükségszerűen gyakoribb volt az ismétlődés, mint Pozsonyban. Ez praktikusan azzal a következménnyel járt, hogy a kassai és az eperjesi gyülekezet is „csonka társadalomként” működött, ugyanis szőlő- és földműveléssel foglalkozó önálló egzisztenciák, továbbá kézműves legények, napszámosok és más nem önállósult személyek egyáltalán nem tűnnek fel. Ellenben magas arányban szerepelnek a rendi elit szegélyén található személyek (nemes vagy *ignobilis* származású ügyvédek, orvosok, gyógyszerészek, lelkészek és tanárok, testületi vagy azon kívüli nagykereskedők) mint apák és keresztapák. A német lutheránus gyülekezet társadalmi skálájának alját e két városban a ruhakészítő céhekbe tartozó mesterek (szabók, szűcsök) képviselik. Bártfán a kép nem ennyire szélsőséges, Lőcsén és Selmecebányán pedig jelentős arányban vannak jelen a rendi vagy foglalkozási értelemben polgárinak kevésbé nevezhető rétegek is a német evangélikusok között.

Mindennek fényében nem meglepő, hogy Kassán és Eperjesen egyáltalán nem jellemző a patronátusnak az a típusa, amelyet Pozsonyban mint az egymástól szociológiai értelemben távoli helyzetű személyek (családok) közötti támogatási viszonyként írtunk le. E két városban az egyik jellegzetes képlet az, amikor (jellemzően egymással rokoni kapcsolatban álló) kereskedők lesznek egymás komái. A kerületi táblaszékhelyként regionális igazgatási központi szerepet betöltő Eperjesen emellett sűrűn találkozunk nemesekkel és/vagy ügyvédekkel is a keresztapák között, akik – így pl. a Pulszkyak – gyakran lelkészek, kollégiumi tanárok, patikusok, könyvkötők és kereskedők gyermekeinek keresztelőin tűnnek fel. E rangkategória után közvetlenül a lelkészek és a gyógyítással foglalkozók (orvosok, patikusok) következnek, akik többnyire szintén a legmagasabb státusú apák mellett vállalnak keresztapaságot. Harmadsorban a kereskedők és azok a kézművesek tűnnek fel a keresztapák között; az utóbbiak foglalkozása – az ipar regionális szerkezete alapján – rangosnak számít, vagyis jellemzően a fémeket megmunkálók (ötvösök, rézművesek, ill. kovácsok és lakatosok), illetve a kelmefestők. E csoportok arányaiban alig mutatkozik eltolódás a vizsgált évtizedek során, a társadalmi állásokat szintén részletező módon közlő lőcsei anyakönyvek viszont arról tanúskodnak, hogy ott az 1810-as évektől kezdve gyakoribbá válnak az olyan esetek, amikor a keresztapai szerepet nem a polgárság elitjéhez tartozó személy (pl. kádármester vagy akár kápas) tölti be.

²⁰ KOLLAR 1838

Tanulságok

A fentiekben különféle módszerekkel: statisztikai összefüggést jelző táblázattal és grafikonnal, valamint egyes esetek bemutatásával igyekeztem bemutatni a kereszt-szülői kapcsolat jellegét a késő rendi világ egyik legurbanizáltabb magyarországi városi közösségében. Azt próbáltam felmérni, hogy a – sajnálatosan hiányzó – személyes források nélkül milyen mélységben lehet megismerni és értelmezni a kereszt-szülői szerepkörhöz kapcsolódó patronátus működését. Az adatok egyrészt arra utalnak, hogy a formalitások szintjén legalábbis stabil, intézményesült kapcsolat létesült a keresztapa és a gyermek családja között, ugyanakkor ennek sokrétűségéből – a felhasznált forrástípusok természetéből eredően – csak a demográfiai eseményekhez és az iskolázatáshoz kapcsolódó történéseket ismerhetjük meg, vagy ezekre tudunk következtetni. Ez a kép is azt sugallja azonban, hogy Pozsonyban működött a patrónusi viszony, amelyről talán nem túlzás azt feltételezni, hogy a gyülekezet kohéziójának fenntartásában is szerepet játszott. Másrészt viszont a vizsgált száz éves periódus közepe körül egyértelmű törés mutatkozik ebben a szerepvállalásban, és úgy látszik, hogy attól kezdve a keresztkomaság egyre inkább a – foglalkozási értelemben – hasonló rangúak viszonyává válik, amelyben nagyobb jelentőséget kap a kölcsönösség, a rangviszonyok pedig talán az – itt nem elemzett – életkori különbségekben nyilvánulnak meg. A kontrollként használt német evangélikus gyülekezetekkel – főként Felső-Magyarország szabad királyi városi eklézsiáival – történt összehasonlítás viszont arra figyelmeztet, hogy az etnikai szerveződés, a város igazgatási és gazdasági szerepköre, valamint különféle tradíciói mentén jelentős eltérés mutatkozik a hazai evangélikus polgárság efféle magatartásában. Az mindenesetre megkockáztatható összképként, hogy a lutheránus polgárság felső rétegei nem csak rangos foglalkozásokat űznek, de kapcsolatépítési stratégiáikkal igyekeznek megerősíteni a tekintélyüket.

Források

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, X szekció = Egyházi anyakönyvek másodpéldányai, mikrofilmmásolatban
Lyceálna kniznica v Bratislave, Matriky [A Pozsonyi Evangélikus. Líceum Könyvtára, Anyakönyvek]
ÚA ECAV = Ústredny Archív Evanjelickej cirkvi augsburského vyznania, Bratislava [Az Evangélikus Egyház Központi Levéltára, Pozsony]

Hivatkozott irodalom

BÁCSKAI 2002

BÁCSKAI Vera: *Városok Magyarországon az iparosodás előtt*. Osiris, Budapest

BÉL 1984

BÉL Mátyás: Notitia. A pozsonyiak életmódja. In: BÉL Mátyás: *Hungáriából Magyarorszáig felé*. Vál. TARNAI Andor. Szépirodalmi, Budapest. 237–250.

- BENDA 2006²
BENDA Gyula: Patrónusok és komák. In: BENDA Gyula: *Társadalomtörténeti tanulmányok*. Osiris, Budapest. 519–546.
- BURKE 1992
BURKE, Peter: *History and Social Theory*. Polity Press, Cambridge
- KEREKES 1913
KEREKES György: *A kassai kereskedők életéből harmadfélszázad 1687–1913*. Országos iparegyesület kiadása Budapest
- KETTERING 1986
KETTERING, Sharon: *Patrons, Brokers, and Clients in Seventeenth-Century France*. Oxford University Press, Oxford
- KOLLAR 1838
KOLLAR Joannis: *Schematismus Generalis Ecclesiarum et Scholarum Evang. Aug. Conf. in Hungaria*. Trattner–Károlyi, Pest
- NAGY VARGA 2000
NAGY VARGA Vera: Műrokonság, szomszédság, kortársi csoportok, barátság. In: PALÁDI-KOVÁCS Attila (szerk.): *Magyar Néprajz. VIII. Társadalom*. MTA, Budapest. 532–557.
- SASFI 2008
SASFI Csaba: A felsőbb iskolázottság térhódítása a magyarországi késő rendi társadalomban. *Történelmi Szemle* 50/2. 163–194.
- TÓTH 2009
TÓTH Árpád: *Polgári stratégiák. Életutak, családi sorsok és társadalmi viszonyok Pozsonyban 1780 és 1848 között*. Kalligram, Pozsony
- VÁRI 2002
VÁRI András: Az agrárértelmiség helyzete a 19. század első felében. *Szociológiai Szemle*. 5/2. 59–76.
- VÁRI 2009
VÁRI András: *Urak és gazdászok. Arisztokrácia, agrárértelmiség és agrárius mozgalom Magyarországon 1821–1898*. Argumentum, Budapest
- WARNKE 1985
WARNKE, Martin: *Udvári művészek. A modern művészet előtörténetéhez*. Enciklopédia, Budapest